

مبانی و مباحث معناشناسی در جهان اسلام

دکتر منقور عبدالجلیل

ترجمه:

دکتر سید حسین سیدی

استاد دانشگاه فردوسی مشهد

سرشناسه: عبدالحلجل، منقور
عنوان و نام پدیدآور: مبانی و مباحث معناشناسی در جهان اسلام/منقور عبدالحلجل؛ ترجمه سیدحسین سیدی؛ ویراستار علمی حسین صابری
مشخصات نشر: مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری: ۲۲۴ ص. نمودار.
فروست: انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد؛ شماره ۶۸۵
شابک: ISBN: 978-964-386-360-9

وضعیت فهرست نویسی: فیبا.
یادداشت: واژه نامه.
یادداشت: کتابنامه.
یادداشت: نمایه.
موضوع: زبان عربی -- معنی شناسی
موضوع: معنی شناسی
موضوع: زبان شناسی -- کشورهای اسلامی
موضوع: بان و اسان -- کشورهای اسلامی
شناسه افزوده: سیدی، سیدحسین، ۱۳۴۱ - مترجم
شناسه افزوده: صابری، حسین، ۱۳۴۵ - ویراستار
شناسه افزوده: شاه فردوسی مشهد.
رده بندی کنگره: PJ ۶۱۸۴/ع ۶۸۰۴ ۱۳۹۰
رده بندی دیویی: ۴۹۲/۷۲
شماره کتابشناسی ملی: ۵۰۵۲۳۳۱

Arabic language -- Semantice
Semantice
Linguistics -- Islamic countrie
Linguists -- Islamic countries

مبانی و مباحث معناشناسی در جهان اسلام

پدیدآورنده: دکتر منقور عبدالحلجل
ترجمه: دکتر سیدحسین سیدی
ویراستار علمی: دکتر حسین صابری
مشخصات: وزیری، ۵۰۰ نسخه، چاپ اول، زمستان ۹۶
چاپ و صحافی: چاپخانه دانشگاه فردوسی مشهد
بها: ۱۳۰/۰۰۰ ریال

مراکز پخش:

فروشگاه و نمایشگاه کتاب پردیس: مشهد، میدان آزادی، دانشگاه فردوسی مشهد، سازمان مرکزی،
جنب سلف یاس تلفن: ۳۸۸۳۳۷۲۷ (۰۵۱)
مؤسسه کتابیران: تهران، خیابان کارگر جنوبی، خیابان لبافی نژاد، بین خیابان فروردین و اردیبهشت،
شماره ۲۳۸ تلفن: ۶۶۴۸۴۷۱۵-۶۶۴۹۴۴۰۹ (۰۲۱)
مؤسسه دانشسیران: تهران، خیابان انقلاب، خیابان منیریه جاوید (اردیبهشت) نبش خیابان نظری،
شماره ۱۴۲ تلفکس: ۶۶۴۰۰۲۲۰-۶۶۴۰۰۱۴۴ (۰۲۱)

فهرست مطالب

یادداشت مترجم ۷

بخش اول: درآمدی نظری به معناشناسی

کلیات ۱۳

فصل ۱. معناشناسی؛ پیدایش و ماهیت ۱۹

درآمد ۱۹

پیدایش معناشناسی ۲۰

۱. روند تحول تاریخی ۲۰

۲. رابطه معناشناسی و زبان‌شناسی ۲۴

ماهیت معنا در گذشته و حال ۲۷

درآمد ۲۷

۱- واژه «دلالت» در قرآن کریم ۲۸

۲- لفظ «دل» در فرهنگ‌های لغت ۲۹

ماهیت دلالت در گذشته و حال ۳۱

۱- اصول و مبانی نظری دلالت از نظر معناشناسان کلاسیک مسلمان ۳۱

مفاهیم دلالت از نظر فارابی ۳۲

الف: اقسام واژگان به اعتبار دلالت آنها ۳۲

ب: ادواتی معنادار که جانشین لفظ مفرد می‌شوند ۳۳

ج: محتوای دلالت در نفس است ۳۴

مفاهیم دلالت از نظر غزالی ۳۴

مفاهیم دلالت از نظر ابن خلدون ۳۷

ماهیت دلالت از نظر شریف جرجانی ۴۰

۲- دلالت از نظر معناشناسان معاصر ۴۲

اصطلاح و ابعاد معنا ۴۲

الف) ماهیت دلالت از دیدگاه توصیف‌گرایی و تجویز‌گرایی ۴۳

فصل ۲. مباحث معناشناسی نوین ۵۱

درآمد ۵۱

مبحث اول: زبان ۵۱

مبحث دوم: دال و مدلول ۵۶

مبحث سوم: اقسام معنا ۶۲

مبحث چهارم: تحول معنایی ۶۶

۱- عامل اجتماعی - فرهنگی ۶۷

۲- عامل روان‌شناختی ۶۷

۳- عامل زبانی ۶۸

مبحث پنجم: حقیقت و معیار ۶۹

مبحث ششم: حوزه‌های معنایی ۷۱

خلاصه ۷۳

فصل ۳. نظریه‌های نوین معناشناسی ۷۷

درآمد ۷۷

۱- نظریه اشاره‌ای ۷۸

۲- نظریه تصویری ۸۰

۳- نظریه رفتارگرایی ۸۱

۴- نظریه یافت ۸۳

۱- یافت زبانی ۸۴

۲- یافت عاطفی - انفعالی ۸۴

۳- یافت موقعیت ۸۵

۴- یافت فرهنگی ۸۵

۵- نظریه تحلیلی ۸۶

۱- رابطه ترادف ۸۷

۲- رابطه اشتمال ۸۷

۳- رابطه جزء و کل ۸۷

۴- تضاد که انواعی دارد ۸۸

۶- نظریه زایا- گشتاری ۸۸

۷- نظریه پوزیتیسم منطقی در معنا ۹۲

- ۸- نظریه پراگماتیستی ۹۴
- ۹- نظریه مور - کواین ۹۵
- ۶- معنای جهان‌های ممکن از نظر «فرگه» ۹۶

بخش دوم: دلالت از نظر آمدی

فصل ۱. تلاش دانشمندان مسلمان در مطالعات معناشناختی

- شافعی، جاحظ، ابن جنی، ابن سینا و جرجانی ۱۰۱
- درآمد ۱۰۱
- ۱- مطالعات معناشناختی شافعی (۱۵۰ - ۲۰۴ هـ ق) از خلال کتاب الرسالة ۱۰۳
- ۲- تلاش سبای معناشناختی جاحظ (۱۶۰ - ۲۵۵ هـ ق) از خلال دوائر البیان والتبیین والحيوان ۱۱۰
- الف- زیبایی مناسب در حروف و واژگان ۱۱۰
- ب: انواع نشانه از هر حلقه ۱۱۲
- ج: کارکردهای کلام از نظر جاحظ ۱۱۴
- د- پیدایش زبان از نظر جاحظ ۱۱۵
- هـ - معنای بافتی از نظر جاحظ ۱۱۶
- ۳- مطالعات معناشناختی ابن جنی (۲۲۰ - ۳۹۲ هـ ق) ۱۱۸
- الف: لفظ و معنا ۱۱۸
- ب: تقسیم‌بندی معنایی فعل ۱۲۰
- ج: حقیقت و مجاز ۱۲۳
- د- پیدایش زبان ۱۲۵
- ۴- تلاش‌های معناشناختی ابن سینا (۳۷۳ - ۴۲۷ هـ ق) ۱۲۶
- الف: اقسام لفظ ۱۲۷
- ب: اقسام دلالت ۱۳۰
- ج: عمل دلالت ۱۳۳
- ۵- مطالعات معناشناختی عبدالقاهر جرجانی (۴۲۱ هـ ق) ۱۳۴
- الف: نشانه زبانی (رابطه لفظ با معنا) ۱۳۵
- ب: معنای رخداد کلامی ۱۳۸
- ج: نظام استادی و دلالت ۱۴۱

فصل ۲. نشانه زبانی از نظر آمدی ۱۴۷

- ۱- علم اصول فقه و دلالت ۱۴۷
- نگاهی به زندگی و کتاب الإحکام فی اصول الأحکام آمدی ۱۴۹

۱۵۱	کتاب الإحكام فی اصول الأحكام.....
۱۵۱	موضوع و روش.....
۱۵۳	۲- نشانه زبانی، گونه‌ها و نظام‌های آن از نظر آمدی.....
۱۵۴	گونه‌های نشانه زبانی.....
۱۶۲	۳- قراردادی بودن نشانه زبانی.....
۱۶۴	۴- نظام‌های معنایی (اقسام و گونه‌های نشانه‌ها).....
۱۷۰	۵- مبنای حوزه‌های معنایی.....
۱۷۳	۶- ساخت حوزه‌های معنایی.....

۱۸۱	فصل ۳. گفتار مرسائی و واحدها و مؤلفه‌های آن.....
۱۸۱	از نظر آمدی.....
۱۸۱	۱- واحدهای گفتار زبانی.....
۱۸۱	الف: حرف.....
۱۸۴	ب: فعل.....
۱۸۶	ج: اسم.....
۱۸۹	۲- مؤلفه‌های گفتار پیام‌رسانی.....
۱۸۹	الف: خبر و ابعاد معنایی آن.....
۱۹۴	ب: کلام و ارزش پیام‌رسانی آن.....
۱۹۶	ج: گفتار پیام‌رسانی و گونه‌های آن.....

۲۰۳	فصل ۴. حقیقت مجاز از نظر آمدی.....
۲۰۳	درآمد.....
۲۰۵	۱- ماهیت حقیقت و اقسام آن.....
۲۰۸	۲- ماهیت مجاز.....
۲۰۹	۳- معیارهای حقیقت و مجاز.....
۲۱۶	سخن پایانی.....

۲۱۸	منابع.....
۲۲۲	نمایه.....

یادداشت مترجم

پژوهش‌های زبان‌شناختی و به ویژه معناشناختی در جهان اسلام در پرتو متن قرآن کریم شکل گرفته است. شکل‌گیری این گونه پژوهش‌ها خاستگاه دینی دارد و نخستین تلاش‌ها در این حوزه از بررسی واژگان غریب در قرآن شکل گرفت و به تدریج به دانش مستقلی تحت نام واژگان غریب ظهور و بروز یافت. این گونه بررسی‌ها را می‌توان در حوزه مطالعات میان رشته‌ای به حساب آورد که پیوند میان دو دانش علوم قرآنی و تفسیر را برقرار زد. تلاش بی‌وقفه عالمان مسلمان و شور و شوق مطالعات متنی به ویژه متن قرآن در طی قرن‌ها موجب شد تا تفسیر و تفاسیر متعددی به نام "دلالة الفاظ" یا "علم الدلالة" متولد گردد. این دانش حوزه مطالعاتی مشترک در شاخه‌های علمی گوناگون شد و البته، تنها به حوزه زبان محدود نماند و در گرایش‌های مختلف به آن توجه شد. معروضات پیرامونی آن در ساحت‌های مختلف دانش از جمله فلسفه، منطق، نحو، بلاغت، نقد، فقه، اصول و فقهیه و تفسیر راه یافت.

در عرف منطق‌دانان و فیلسوفان، معنا در سوره انوارات ذهنی با دو جنبه مفهوم و مصداق مورد بررسی قرار می‌گیرد. آنها میان معنای کلی و معنای مصداقی تفاوت قائل شده‌اند و در بحث گزاره‌های فلسفی مثل سرشت و طبیعت حقیقت و مفاهیم کلی مثل معرفت‌شناسی و تحلیل مفهوم حقیقت به دغدغه جدی آنها بدل گشته است. بررسی معنا در اندیشه فیلسوفان با مباحث فلسفه زبان، در زبان‌شناسی نوین بسیار به هم نزدیک است و لذا فلسفه تحلیلی که مبنای آن بررسی فلسفی متن زبان و معناست، خود فلسفه‌ای مستقل در برابر فلسفه غیرتحلیلی یا قاره‌ای قرار می‌گیرد.

اما مسئله معنا در حوزه دانش نحو نیز از مسائل جدی نحویان بوده است. بهترین گرایش این پیوند مبحثی است که سیبویه در "الکتاب" در پیوند معنا و نحو به آن اشاره کرده است. وی در کتابش در پیوند نحو با معنا با چنین عبارت‌هایی آن را مطرح می‌کند: "اختلاف واژگان به واسطه اختلاف معنای آنها، اختلاف در لفظ با معنای واحد، اتحاد واژگان و اختلاف معنای". این عبارت‌ها از توجه ویژه نحویان به مسئله معنا نشان دارد. وقتی سیبویه از تقسیم‌بندی کلام به "مستقیم حسن" در عبارت "اتیکت امس" سخن می‌گوید که از جهت نحوی یا لفظی درست ولی از حیث معنا نادرست است، و یا می‌گوید کلام "مستقیم محال" در عبارت "اتیکت غدا" که ساخت نحوی آن درست ولی از نظر عقلی یعنی معنا نادرست است، همه اینها بیانگر پیوند نحو با معناست.

پیوند معنا با دانش نقد و بلاغت هم روشن است. بحث لفظ و معنا و تناسب و همگنی میان آن دو از

دغدغه‌های منتقدان و اهل بلاغت بوده است. مباحثی که جاحظ و جرجانی در باب لفظ و معنا مطرح کرده‌اند، نشان از پیوند این دانش دارد. جاحظ می‌گفت، معنا در دل و جان گوینده است و پنهان و وحشی است و با بیان و ذکر آن زنده می‌شود و کاربرد آن را از خفا به ظهور می‌رساند. اظهار معنا از نظر او به واسطه وضوح دلالت و اشاره درست و اختصار نیکو ممکن است. از نظر او بیان یعنی دلالت آشکار معنای پنهان. جرجانی نیز با طرح مسأله "نظم" بر آن بود که ارزش واژگان از آن حیث که لفظ هستند مشخص نمی‌شود، بلکه برتری آنها در تناسب معنای واژه است با معنایی که از پی آن می‌آید.

اما بهره دو دانش فقه و اصول از دانش معناشناسی بسیار است. دانش اصول یعنی مجموعه قواعدی که فقیهان برای استنباط حکم شرعی از آن بهره می‌برند و مسئله کشف معنای متن از مسائل مهم در این دانش است. لذا حجم بسیاری از مباحث اصولی به مسأله معنا برمی‌گردد. آنها به مسأله معنا در ذیل نام‌هایی چون مبانی زبانی یا مباحث الفاظ، پرداختند که شامل دانش‌هایی چون صرف، نحو، لغت، بلاغت و منطق می‌شود. اصولیان قبل از ورود به مباحث استنباط فقهی از متن به معنای سه‌گانه می‌پردازند. معنایی که در معجم یافت می‌شود و معنایی که در دانش بیان مطرح است و بالاخره معنایی که دانش نحو عهده‌دار آن است.

آن چه آمد مختصری بود از بیان سمیع و نهش معنا در دانش‌های مختلف. اما کتاب حاضر ترجمه کتاب *علم الدلالة، اصوله و مباحثه فی التراث العربی* دکتر منقور عبد الجلیل از استادان دانشگاه الجزایر است که به بررسی نقش و جایگاه دانش معناشناسی در جهان اسلام پرداخته است. نویسنده پس از بررسی خاستگاه و ماهیت دانش معناشناسی از دیدگاه فیلسوفان و معنانشناسان مسلمان مثل مثل فارابی، غزالی، ابن خلدون و جرجانی به بررسی مباحث معناشناسی نوین هم پرداخته است. بررسی نظریه‌های معنا در معناشناسی جدید و مباحث فلسفه زبان و پیوند این دو با هم از مباحث مهم این کتاب است. بخش دوم و اصلی کتاب اختصاص دارد به دیدگاه‌های معناشناختی آمدی یا تکوینی بر کتاب *الاحکام* او. نویسنده پیش از پرداختن و بررسی دیدگاه‌های ویژه او به دیدگاه‌ها و تلاش‌های شافعی، جاحظ، ابن جنی، ابن سینا و جرجانی در این حوزه پرداخته است. علت تمرکز نویسنده بر آمدی از آن است که وی بیش از دیگران به مسأله معنا پرداخته است و دیدگاه‌های وی با مباحث نوین معناشناسی همخوانی و پیوند وثیق دارد. سیف‌الدین آمدی، فیلسوف، پزشک و متکلم اهل سنت و از فقیهان برجسته عصر عباسی است. مهم‌ترین اثر او در حوزه مباحث فقهی کتاب *الاحکام فی اصول الاحکام* است. اما در حوزه فلسفه کتابی پنج جلدی به نام *النور الباهر فی حکم الزواهر و لباب الالباب*، *رموز الکنوز و کشف التمیّهات* دارد. در دانش کلام هم کتابی با نام *غایه المرام فی علم الکلام* دارد. نویسنده در این کتاب به مباحث نشانه‌شناسی و نظام‌های معنایی، حوزه‌های معنایی و گفتمان بلاغی از دیدگاه آمدی هم اشاره‌هایی دارد. از دیگر ویژگی‌های این اثر بررسی و تطبیق نظریه‌های جدید معناشناسی با مبانی معناشناسی در سنت معنایی مسلمانان است.

نکته پایانی در باره کتاب و ترجمه این که مترجم در عنوان تغییری به وجود آورده است که این تغییر بیشتر ناظر به یک نکته علمی است و آن این که آن چه در جهان اسلام و در هر مرز جغرافیایی رخ می دهد و حاصل اندیشه ورزی مسلمانان باشد، از آن همه مسلمانان است. لذا با این نگاه از ترجمه میراث عربی به جهان اسلام عدول کرده ام. دانش، مرز و نژاد و اقلیم نمی شناسد و دانش بسان حقیقت در هر کجا که برآید از آن همگان است.

این اثر با زحمت دوستانی به بار نشست که لازم است از آن بزرگواران سپاسگزاری کنم. جناب آقای دکتر صابری که با نکته هایی مفید در بهبود این اثر کوشیدند و از سر کار خانم دکتر شیرین سالم که با بازخوانی متن و آوردن نکاتی سودمند بودند. از جناب آقای قندهاری کارشناس فهمیم پژوهش دانشگاه که زحمت بسیار کردند و از همکاران محترم گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه فردوسی مشهد هم سپاسگزارم که در مراجع مختلف همکاری نمودند.

سید حسین سیدی

پاییز ۱۳۹۶